

Ідеологія, політика та культура

УДК 94(477.43/44):929-507.36“1860-1914”

В.Б.Стецюк

Гарнізони російської армії у культурному житті Поділля (др. пол. XIX – поч. XX ст.)

Стаття присвячена культурному життю гарнізонів російської імперської армії, розташованих на території Подільської губернії з часу військових реформ 1860–1870-х рр. і до Першої світової війни. Охарактеризовані такі аспекти культурного життя як наукові дослідження військовослужбовців та їх видавнича діяльність, створення особовим складом частин шкіл для дітей офіцерів та організації загонів так званих “потішних”.

Ключові слова: Поділля, гарнізон, полкова підготовча школа, полкова історія, рух “потішних”.

Одним із практично недосліджених аспектів культурного життя Поділля другої половини XIX – початку XX ст. є культурні процеси, що відбувались в середовищі дислокованих у регіоні частин російської армії. Слід зазначити, що у досліджуваний період Поділля належало до найбільш насичених військами регіонів Російської імперії. Тут дислокувались три дивізії, окрема стрілецька бригада, а також артилерійські, інженерні, прикордонні частини, різноманітні тилові структури.

Метою статті є дослідження різних аспектів культурного життя російських гарнізонів на території Подільської губернії – пізнавально-наукового, винахідницького, освітньо-педагогічного, військово-патріотичного – у другій половині XIX – на початку XX ст.

Потрапивши у невеликі подільські міста, які переважали у міській поселенській структурі тієї доби, чимало представників офіцерського корпусу переживали не найкращі миттєвості. Ось як про це писав хорунжий М.Чумаков: “Місто Нова Ушиця належить до числа найбільш глухих міст Російської імперії. Це не місто, а швидше якесь містечко, оскільки жителі його майже всі євреї; бруд, через відсутність навіть ознак чогось схожого на тротуар і бруківку, просто жахливий. Довколишні села також не вражають ні чистотою, ні заможністю селян, навіть мальовничість розташування анітрохи не викуповує цих недоліків” [13, с. 266]. Навіть Проскурів, друге за величиною місто краю,

мемуарист, переведений з Києва, описав через багато років вельми скептично, описавши свій шок від побаченого: “Проскурів як місто справив на мене просто гнітюче враження. Це було швидше брудне єврейське містечко, з однією лише брукованою головною вулицею... Під час моїх візитів (після прибуття на нове місце служби офіцер мав представитись своїм безпосереднім командирам, а також іншим старшим офіцерам – В. С.) трапився випадок, характерний для Проскурова: візник, везучи мене через площу, застряг у багнюці. Худі коні ні з місця. Єврей-візник, як не намагався криками і батоном зсунути шкап, нічого не міг зробити. Тоді, вставши на своє сидіння екіпажа, він почав щось кричати по-єврейськи. Я нічого не розумів. Раптом звідкись з-за рогу вискочив єврей і, на ходу засуваючи штани, кинувся через бруд до нас. Підбігши до екіпажа, він обернувся до мене спиною. Я продовжував нічого не розуміти. Візник мені тоді пояснив, що єврей, якому за такою потрібною заплатити 5 коп., доведе мене на своїй спині до дощатого тротуару, а потім він, візник, вибереться з бруду і мене підбере. Цей вислів “за такою” показав, що подібний спосіб пересування цілком нормальний. Я видерся на єврейську спину і верхи на євресві доїхав до дощатого тротуару. Скоро під’їхав і візник, що дозволило мені комфортабельніше продовжувати мої візити” [15, с. 95].

Зіткнувшись із низьким рівнем розвитку соціальної інфраструктури в регіоні, представники військових частин (в переважній більшості, звісно, офіцери) або ініціювали власні культурні проекти, або ж долучилась до ініціатив місцевої інтелігенції.

Так, чимало офіцерів знаходили розраду від повсякденної службової рутини у різноманітних наукових заняттях. Зокрема, після створення у Києві відділу Російського військово-історичного товариства (РВІТ) у Проскуріві з ініціативи командира 12-ї піхотної дивізії генерала М.О. Орлова було створене осередок (підвідділ) цього наукового об’єднання. Відомо про 22 засідання підвідділу, на яких виголошувались наукові реферати, обговорювались нові військово-історичні видання, вживались заходи щодо збереження пам’яток військової історії Подільського краю [33, с. 93-94].

Наприклад, 11 серпня 1913 р. в Меджибожі відбулось засідання Проскурівського підвідділу Російського військово-історичного товариства, в якому взяли участь 24 члени підвідділу та 52 запрошених офіцери різних частин табірною збору. Обговорювались питання про вивчення можливої могили Івана Гонти, про існування в с.Серби старовинного церковного літопису та про отримання копії з нього, а також про знайдені в Могилів-Подільському рештки величезної доісторичної істоти. Ключовим елементом засідання стала доповідь штабс-капітана Курчатова про Меджибзький замок, а також подальша екскурсія замком. У ході екскурсії генерал-лейтенант М.Орлов звернув увагу, що величезні підвали замку абсолютно не використовуються, хоча в них цілком можна розмістити навіть військовий обоз. Також було зазначено, що за деякими відомостями, “під двором замку, де розбито садок, є великий зал”, замуrowаний у 1831 р. при передачі замку військовому відомству; було вирішено

більш детально вивчити це питання з метою подальшого практичного використання результатів дослідження [33, с. 95].

Крім того, чимало військовослужбовців вступали безпосередньо до Київського відділу РВІТ – скажімо, лише зі складу дислокованого у Меджибожі 48-го піхотного Одеського полку до відділу вступили командир полку полковник Йосип Семенович Лошунов, полковники Олександр Васильович Долженков та Володимир Зенонович Май-Маєвський, а також підполковник Охтирського полку Михайло Миколайович Середницький [36, с. 220-222].

Деякі військовослужбовці в період служби на Поділлі продовжували свої попередні наукові заняття. Яскравим прикладом може слугувати вже згаданий командир 12-ї піхотної дивізії Микола Орлов, який на момент призначення до Проскурова мав майже тридцятирічний досвід викладацької діяльності, був одним із провідних російських військових істориків свого часу, крім того, славився як дослідник у сферах тактики і військового повітроплавання. За період командування 12-ю дивізією М.Орлов підготував низку досліджень [19; 20; 21], як керівник Проскурівського підвідділу РВІТ сприяв вивченню військової історії Подільського краю [33, с. 92-93].

Іншим прикладом може бути А.Є.Снесарев, котрий на час призначення начальником штабу 2-ї Зведеної козачої дивізії був достатньо відомим і в Російській імперії, і за її межами сходовознавцем. За час служби в Кам'янці-Подільському, де дислокувався штаб дивізії, Снесарев опублікував лише кілька енциклопедичних статей, котрі, тим не менш, мали неабияке наукове і суспільно-політичне значення [3, с. 132]. Адже офіцер, що був одним із головних противників російсько-британської угоди 1907 р., звернувся до питання ведення бойових дій на теренах Британської Індії, запропонувавши проект походу російських військ до “перлини британської корони” [31; 32].

Мали місце й інші відкриття та технічні розробки. Наприклад, 10 липня 1902 р. у прийомний pokій лазарету було доставлено 15-річного Миколу Литвиненка, хлопчика музичної команди 34-го драгунського Стародубського полку, уродженця села Грибово Ямпільської волості Крем'янецького повіту Волинської губернії. Причиною смерті було визнано укуси скаженого собаки 21 квітня 1901 року. Лікар Д.А.Єрмолінський присвятив цьому випадку дослідження, опубліковане у “Працях товариства київських лікарів”, а згодом також окремим виданням [9, с. 2-3].

Цікавим і малодослідженим є також творчий доробок полковника А.Турчановича. У вітчизняній періодиці його зображують винахідником польової кухні – неодмінного атрибуту армії модерного часу [37, с. 4; 38]. Насправді, створенням подібного спорядження на той час переймалися у багатьох країнах і розробка відповідних зразків техніки йшла практично синхронно. На сьогоднішній день загальноновизнаним у світі вважається пріоритет Карла Рудольфа Фісслера, котрий у 1892 р. створив польову кухню, того ж року прийняту пруською армією [39]. У 1896 р. конкурс на створення польової кухні оголосило військове міністерство Російської імперії; у конкурсі перемогла фірма

“Кришоф, Брун і Син”, також було дозволено використання ще кількох типів кухонь [6, с. 529]. Проект А. Турчановича, на той час завідуючого господарством 12-го стрілецького полку, було розроблено лише у 1903 р. і епізодично використано під час російсько-японської війни [37]. Показово, що надзвичайно інформативна стаття про польові кухні у дореволюційній “Військовій енциклопедії” навіть не згадує серед вживаних царською армією кухонь Турчановича [6, с. 529-530]. Однак сам факт її появи яскраво свідчить про активне інтелектуальне життя і спроби розв’язати актуальні проблеми армійського побуту.

Окрім створення наукових досліджень, офіцери подільських гарнізонів активно готували до друку різноманітні посібники, довідкові видання тощо. Наразі нам відомо шість подібних видань [1; 2; 16; 17; 22; 23], однак переконані, що цей список далеко не повний.

Не залишались військові полків, дислокованих на Поділлі, від написання полкових історій, що набуло поширення у російській армії наприкінці XIX – на початку XX ст. Наразі відомо про написання принаймні семи частин: 12-го гусарського Охтирського [27], 48-го піхотного Одеського [24; 25; 26], 73-го піхотного Кримського [28], 74-го піхотного Ставропольського [29], 75-го піхотного Севастопольського полків, а також спільного історичного нарису 4-ї та 5-ї батареї 12-ї артилерійської бригади [14]. Підготовці полкових історій приділялась значна увага. Зокрема, в Одеському піхотному полку для роботи над працею було створено спеціально підготовчу комісію, яку очолив підполковник Май-Маєвський, штабс-капітан Попов, якому доручили підготовку тексту, кілька разів їздив у відрядження для збирання відповідних архівних матеріалів [8, арк. 12, 15-16].

Цікавим проектом офіцерської спільноти 48-го піхотного Одеського полку стало створення школи для початкової освіти офіцерських дітей. Впродовж двох десятиліть перебування у містечку офіцери та чиновники, яких в полку за штатом було 87–88 осіб (а також полковий священик), змушені були докласти чимало зусиль та витратити значні кошти задля навчання своїх дітей. У Меджибожі діяла лише одна початкова школа, місце в якій не вистачало навіть для дітей селян (містечкові євреї традиційно не відправляли своїх дітей у світські навчальні заклади, надаючи перевагу школі-хедеру). Іноді підготовкою дітей з окремих предметів займалися офіцери полку, проте систематично проводити завдання вони не могли, тож батькам доводилось звертатись до репетиторів. Останні, переважно з числа місцевих євреїв, користуючись відсутністю конкуренції, встановлювали ціну на рівні 5–10 крб. на місяць (місячна платня молодого офіцера становила 50–80 крб.). Враховуючи відсутність у педагогів спеціальних знань та досвіду, “успіхи були самими плачевними і доводилось радіти, якщо впродовж року дитина вивчила хоча б абетку, не набувши шкідливих звичок і не розбалувавшись вкрай” [12, 188].

Командування полку звернулось із відповідним проханням до попечителя Київського навчального округу. Внаслідок бюрократичних зволікань дозвіл було отримано лише влітку 1899 року, ще кілька місяців довелось потратити

на організаційні заходи. Насамперед виділили під класи чотири кімнати в приміщеннях комплексу табірних будівель. Також було підібрано педагогічний склад: Закон Божий погодився викладати полковий священик, а стати вчительками погодились дві офіцерські дружини, одна з яких мала диплом домашньої учительки, тож очолила школу, а інша погодилась викладати іноземні мови [12, 188].

З 16 листопада 1899 р. почалось навчання, укладене тим, що частина дітей мусила добиратись більше версти з різних кінців містечка. Тому уроки починались о 10 годині і продовжувались до 13-ї. Навчались у школі діти 7–9 років, навчання однієї дитини коштувало 2 крб. на місяць. Додатковим джерелом фінансових надходжень були добровільні пожертви. Загалом коштів вистачало, оскільки ключові видатки покривав полк, надаючи приміщення, дрова для опалення та надсилаючи солдат для прибирання і ремонтних робіт [12].

Вже в перші місяці існування школи гостро постали кілька важливих питань. Так, по досягненні дев'ятирічного віку хлопчики зазвичай вступали до кадетських корпусів, проте для дівчат отримання подальшої освіти було проблематичним. Відтак, з'явилась думка про створення старших класів. Невирішеним залишалось питання функціонування в літній час, коли приміщення школи займали офіцери частин, що брали участь у маневрах [12].

На жаль, невідомо, скільки проіснувала школа Одеського полку. Можна припустити, що після переведення полку в Могилів-Подільський школа припинила своє існування.

Пізніше розпочала роботу школа для дітей офіцерів 47-го піхотного Українського полку у Вінниці. Попри те, що цей полк дислокувався біля одного з найбільших міст Поділля, умов навчання для наймолодших школярів були досить складними – їм щодня доводилось йти кілька верст до міста, оскільки ніде ближче школи не було. Тому у вересні 1904 р. командир полку запропонував офіцерському зібранню створити при полку школу, яка б готувала дітей до вступу в молодші класи державних навчальних закладів [11, с. 119].

Вже 1 жовтня того ж року розпочала роботу “Українська школа” в складі двох класів: підготовчого (готував учнів до вступу в перший клас) та початкового (готував до вступу в підготовчий клас гімназій, кадетських корпусів та реальних училищ). Розміщувалась школа в одній з офіцерських квартир, в ній налічувались 25 учнів, щомісячна платня за навчання кожного з них становила 1 крб. Додатковими джерелами фінансування служили добровільні внески офіцерів полку, надходження від концертів, спектаклів, пожертви від сторонніх осіб [11, с. 119].

Обов'язки педагогів взяли на себе шість осіб. На спільних зборах офіцерів та їх дружин було обрано завідуючого школою (взяв на себе переважно організаційні та господарські функції) та виховательку (поспонувала функції завуча та класного керівника, крім того, викладала російську мову, чистописання та малювання в молодшому класі). Полковий священик погодився викладати Закон Божий та слов'янську писемність, решту предметів (арифметика, малю-

вання в старшому класі, французька мова, танці і рукоділля) дали згоду викладати двоє офіцерів та ще одна офіцерська дружина. Всі зазначені особи заявили, що готові викладати безкоштовно, проте збори батьків вирішили призначити невелику платню для виховательки, яка практично постійно перебувала з дітьми [11, с. 119].

Хоча школа створювалась для дітей офіцерів та чиновників полку, однак невдовзі почали надходити прохання від офіцерів інших частин гарнізону, нижніх чинів надстрокової служби (фельдфебелів, унтер-офіцерів, писарів, фельдшерів), відставних військових, які бажали, щоб їх діти навчались саме у школі при армійській частині. Було прийняте рішення розглядати кожне подібне прохання на батьківських зборах, однак реально втілити його не вдалось – в більшості випадків доводилось відмовляти через нестачу викладачів та місця для навчання [11, с. 119].

Цікавою особливістю школи було запровадження в ній шкільної форми. Для дівчаток пошили зелені плаття з чорним (у свята – білим) фартушком, прикрашені бутоньєркою з білих стрічок із полковими ініціалами. Хлопчики носили темно-сині куртки матроського крою із погонами і кашкетами Українського полку [11, с. 119].

Створивши школу, командування та офіцерський колектив Українського полку доклали зусиль для її офіційного визнання владними структурами, що дозволило б отримувати певну фінансову допомогу та уникнути певних бюрократичних ускладнень при вступі в кадетські корпуси та гімназії [11, с. 119]. На жаль, нам не вдалось встановити, чи вдалось формально зареєструвати школу, невідомо також, як довго вона діяла.

Іншим аспектом участі військових у роботі з молоддю став рух так званих “потішних”. Поразка у війні із Японією продемонструвала царській владі необхідність проведення більш активної роботи із молоддю, формуючи військові знання і виховуючи почуття імперського патріотизму. У 1910 р. у Бахмуті було створено “Перший народний клас військового шиккування і гімнастики Його імператорської величності спадкоємця цесаревича і великого князя Олексія Миколайовича”. Навесні 1911 р. відбувся стройовий огляд класу царем, після чого за підтримки влади відділи “потішних” почали виникати по всій імперії; оскільки дії Міністерства народної освіти у цій царині визнали неефективними, організація нових підрозділів “потішних” відбувалась під контролем військового відомства. У Подільській губернії станом на травень 1912 р. були створені 83 роти “потішних”, в яких місцеві підлітки під керівництвом офіцерів і унтер-офіцерів вивчали стрілецьку зброю, оволодівали стройовими навичками, займалися фізичною підготовкою [35, с. 132].

Існували й інші культурницькі ініціативи військових. Скажімо, стосовно Нової Ушиці нам відомо про створення силами особового складу 16-го Донського козачого полку самодіяльного театру; так, збереглась згадка, що 11 лютого 1898 р. було здійснено постановку “Ревізора”, глядачами якої стали як місцеві жителі, так і кращі козаки із різних сотень полку [13, с. 266].

Логічно припустити, що у полках, дислокованих на Поділлі, як і в більшості частин царської армії, діяли полкові та ротні бібліотеки. Однак наразі нам не відоме жодне джерело, яке б відображало функціонування таких книгозбірень. Цей факт викликає неабияке здивування, коли взяти до уваги, що стосовно полків, розміщених у сусідніх Київській та Волинській губерніях, збереглися каталоги полкових та ротних бібліотек, інших книгозбірень (бібліотеки Київського відділу РВГТ, бібліотеки інженерів Київського військового округу), правила користування бібліотечними книгами, інформація щодо бібліотекарів тощо.

При розмові про культурне життя не можна оминати роль військ у пропагандистських заходах. В залежності від цільової аудиторії їх можна поділити на кілька груп. Так, серед військових постійно проводились різноманітні заходи, призначені формувати у них лояльність щодо правлячої династії, гордість за свою військову частину і за імперську армію загалом.

Наприклад, з нагоди вступу на престол та подальшої коронації Миколи II у більшості населених пунктів Поділля було влаштовано урочистості, а в губернському центрі також “народні читання”. У всіх цих заходах участь брали, зокрема, і військові [5, с. 924; 18, с. 346].

Також вояки брали участь у різноманітних місцевих торжествах. У спогадах про Подільську духовну семінарію Василя Гарби спеціально наголошено, що головною розвагою для молоді у Кам'янці початку ХХ ст. були гуляння, на яких “грав військовий духовий оркестр, кіоски жваво торгували сельтерською водою, “пирожними” та різними солодощами, над усім панував веселий гамір” [7, с. 105-106].

Не можна оминати увагою той факт, що культурне життя військовослужбовців перебувало під пильним контролем з боку командування і носило заідеологізований характер. Вище вже було сказано, що більшість публічних заходів носили пропагандистський характер і були покликані пропагувати вірність царській владі й імперському “отчєству”. Однак відомі випадки втручання військового керівництва навіть у повсякденні прояви культури вояків. Чи не найвідоміший приклад, якому ми не знаємо аналогів у жодному з регіонів імперії Романових – наказ командира 12-го армійського корпусу, яким встановлювався перелік пісень, дозволених до виконання у строю, і проголошувалось, що “кожен, хто вступає в ряди нашої армії, є російський солдат” [30, с. 491].

Загалом гарнізони російської імперської армії, що існували на теренах Поділля, жили насиченим культурним життям. Військовослужбовці створили кілька навчальних закладів, організували науковий осередок – Проскурівський підвідділ Російського військово-історичного товариства, підготували низку наукових та методичних видань.

Список використаних джерел і літератури

1. Быбин, А. С. Боевые действия взвода: Пособие для подготовки взводных командиров / Сост. подпор. А. С. Быбин. – Тульчин: Типография М. Ф. Байбуз, 1911. – 41 с.

2. Былим-Колосовский, С. П. Инструкция взводному и отделенному командиру и старшего звена: Состоит из офицерского устава последнего издания и выработана практикой / Сост. полк. Былим-Колосовский. – Тульчин: Типография М. Ф. Байбуз, 1911. – 23 с.
3. Будаков, В. В. Генерал Снесарев на полях войны и мира / В. В. Будаков. – М.: Вече, 2014. – 512 с.
4. Вальтер, М. К. История 75-го пехотного Севастопольского полка / Сост. подполковник М. К. Вальтер. – Тульчин: [Б. и.], 1906. – 864 с.
5. Викул, П. Город Винница и ее торжества 19 сентября 1893 года / П. Викул // Подольские епархиальные ведомости. – 1893. – 11 декабря (№ 50). Часть неофициальная. – С. 922-926.
6. Военно-походные кухни // Военная энциклопедия / Под ред. В. Ф. Новицкого и др. – Т. 6. – СПб.: Товарищество И.Д.Сытина, 1911. – С. 529-530.
7. Гарба, В. На золотій ниві Поділля (Подільська духовна семінарія на службі нації 1797–1919 рр.) / В. Гарба. – Кліфтон, 1970. – 167 с.
8. Державний архів Київської області, ф. 2031, оп. 1, спр. 334. Переписка о составлении истории 48-го Одесского полка (19 декабря 1908 г. – 28 октября 1913 г.).
9. Ермолинский, Д. А. Случай *lyssae humanae* (Из сводного лазарета при 48 пех. Одесском полку) / Д. А. Ермолинский. – К.: Типография Императорского университета святого Владимира, 1903. – 13 с.
10. Каменец-Подольск // Сокол. – 1910. – № 4-5. – С. 9.
11. Корреспонденция “Разведчика”. Винница // Разведчик. – 1905. – № 746. – С. 119.
12. Корреспонденция “Разведчика”. Местечко Межибужье // Разведчик. – 1900. – № 488. – С. 188.
13. Корреспонденция “Разведчика”. Новая Ушица // Разведчик. – 1898. – № 388. – С. 266.
14. Краткий исторический очерк 4-й и 5-й батарей 12 артиллерийской бригады. 1812–1912 гг. – Проскуров: Типо-Литография Д. М. Левита, 1912. – 116 с.
15. Лукомский, А. С. Очерки из моей жизни / А. С. Лукомский // Вопросы истории. – 2001. – № 3. – С. 99-100.
16. Назаров, И. Н. Таблица срочным донесениям, представлениям, требованиям и исполнениям по инспекторской и строевой частям для всех отдельных частей войск, штабов дивизий (бригад) и корпусов / Сост. и изд. штабс-капитан И. Назаров. – Жмеринка: Типография Х. А. Антоновского, 1914 – 76 с.
17. Назаров, А. Е. Юго-восточная Галиция, Буковина и Северная Венгрия: Сведения военно-географические и статистические / Сост. Генерального штаба полковник А. Е. Назаров. – Каменец-Подольск: Штаб 2 Казачьей сводной дивизии, 1894. – 12, 266 с.
18. Народные чтения в г.Каменце-Подольском о священном помазании и коронавании Их Императорских Величеств // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – 4 мая (№ 18. Часть официальная). – С. 346.
19. Орлов, Н. А. Война за освобождение Германии в 1813 г. и низложение Наполеона в 1814 г.: Исслед. ген.-лейт. Н. А. Орлова / Н. Орлов. – М.: Типография Русского товарищества, 1911. – 91 с.

20. Орлов, Н. А. Организация полевых поездок во Францию / Н. Орлов. – М.: Печатня А. Снегиревой, 1910 – 20 с.
21. Орлов, Н. А. Усмирение польского восстания в 1831 и 1863 гг. / Н. Орлов. – М.: Типография Русского товарищества, 1912 – 49 с.
22. Панаев, Б. Командиру эскадрона: К бою / Борис Панаев. – СПб.: Типография В. Безобразова и Ко, 1909. – 23 с.
23. Панаев, Б. Офицерские аттестации / Сочинение Бориса Панаева. – СПб.: Типография Тренке и Фюсно, 1906. – 15 с.
24. Попов, Ф. Г. История 48-го пехотного Одесского полка / Сост. Ф. Г. Попов. – М.: Типография Русского товарищества, 1911. – Т. II. – 342, 42 с.
25. Попов, Ф. Г. Памятка о столетней службе 48-го пехотного Одесского полка. 1811–1911 / Сост. штабс-капитан Ф. Г. Попов. – М.: Типография Русского товарищества, 1911. – 88 с.
26. Попов, Ф. Г. Помни, Одессец, о славе отцов! Выборка из памятки о столетней службе 48-го пехотного Одесского полка / Сост. Ф. Г. Попов. – Могилев-Подольск: Типография Б. Акслер, 1914. – 38 с.
27. Потто, В. История Ахтырского полка / В. Потто, С. Одинцов. – Т. 2. 1765-1796. – СПб.: [Б.и.], 1902. – 154 с.
28. Протасов, М. Д. История 73-го Пехотного Крымского Его Императорского Высочества Великого князя Александра Михайловича полка / Сост. того же полка подполковник Протасов. – Могилев-Подольский: Типография Ш. С. Кац, 1909. – 296 с.
29. Пучков. Краткий перечень службы 74-го пехотного Ставропольского полка. 1845–1888 г. / Пучков. – Балта: [Б.и.], 1891. – 1 с.
30. Распоряжения по округам. Приказ по войскам 12-го армейского корпуса / Разведчик. – 1894. – №191. – С. 491.
31. Снесарев, Е. А. Английские военные экспедиции на северо-западе Индии / Е. А. Снесарев // Военная энциклопедия / Под ред. В. Ф. Новицкого и др. – Т. 2. – СПб.: Товарищество И. Д. Сытина, 1911. – С. 427-433.
32. Снесарев, Е. А. Индийский вопрос / Снесарев Е. А. // Военная энциклопедия / Под ред. В. Ф. Новицкого и др. – Т. 10. – СПб.: Товарищество И. Д. Сытина, 1911. – С. 616-622.
33. Стецюк, В. Б. Проскурівський підвідділ Російського імператорського військово-історичного товариства (1911–1914 рр.) / В. Б. Стецюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби Директорії УНР. – С. 92-100.
34. Сулковский, И. Коронационные торжества. В г. Каменце-Подольском // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – 1 июня (№ 22. Часть неофициальная). – С. 449-464.
35. Федорин, С. В. Государственная система физического воспитания в русской армии и на флоте (вторая половина XIX в. – 1914 г.) / Федорин Сергей Владимирович. Дисс. ... доктора ист. наук 07.00.02 – Отечественная история. – СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, 2002. – 629 с.
36. Федорова, Л. Д. Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. / Л. Д. Федорова. – К.:

Інститут історії України НАН України, 2005. – 261 с.

37. Чепак, В. Українець, який нагодував усі армії світу / Віталій Чепак, Галина Чепак // Дзеркало тижня. – 2010. – 13 лютого. – С. 4.

38. Шевчук, Ф. Винахідник польової кухні Турчанович [Електронний ресурс] / Федір Шевчук. – Режим доступу: <http://www.bershad.ua/news/syspilstvo/znaj/15624.html>.

39. Fissler Meilensteine [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.fissler.de/unternehmen/ueber_uns/meilensteine.html.

Vadym Steciuk

Garrisons of Russian army in cultural life of Podillya (1860th – 1914)

The article is dedicated to cultural life of the garrisons of the Russian imperial army, located on territory of the Podolia governorate since soldiery reforms 1860th–1870th and to first world war. Such aspects of cultural life as scientific researches of servicemen are described and them publishing activity, creation of schools for the children of officers and organization of “poteshny” js detachments.

Keywords: Podillya, garrison, regimental preparatory, regimental history, motion of “poteshny”.

В.Б. Стецюк

Гарнизоны русской армии в культурной жизни Подолья (вт. пол. XIX – нач. XX в.)

Статья посвящена культурной жизни гарнизонов русской имперской армии, расположенных на территории Подольской губернии со времени военных реформ 1860–1870-х гг. и до начала Первой мировой войны. Охарактеризованы такие аспекты культурной жизни как научные исследования военнослужащих и их издательская деятельность, создание личным составом частей школ для детей офицеров и организации отрядов так называемых “потешных”.

Ключевые слова: Подолье, гарнизон, полковая подготовительная школа, полковая история, движение “потешных”.

Одержано 31 серпня 2016 року